

ÖZBEK HALK EDEBİYATINDA BAZI MERASİM ŞARKILARI

Some Ceremonial Folksongs in The Uzbek Literature

Shahodatxon IMOMNAZAROVA*

Öz

Makalede, yüzyıllar zarfında ağızdan ağza geçerek mükemmelleşen, nadir dürdanelerden sayılan Özbek halk ölenlerinin kayda geçirilmesi ve derlenmesi, yayınlanması ve yaygınlaştırılması, söz konusu tür üzerine araştırmalar tarihi hakkında bilgiler yer almaktadır. H. Zarifov, M. Alaviya, Z. Husayinova, T. Goziboyev, B. Karimiy, M. Afzalov, H. Razzokov, M. Murodov, T. Mirzayev, B. Sarimsokov gibi tanınmış araştırmacıların 20. yüzyılın otuzlu yıllarından itibaren ölen türünün kayda alınmasına büyük önem verdikleri bilinir. Meşhur araştırmacı M. Alaviya'nın, Taşkent vilayetinin Ahangeran ilçesinde yaşayan Holcuman Umar oğlu, Nemengan vilayetinin Pop ilçesinde yaşayan Töyçi Yusupov gibi ünlü ölenlilerden kaydettiği pek çok parçalar ile Ohangaron'lı Koldaş Kurolov'dan kaydedilen, şekil açısından ölene benzeyen, ama fonksiyonu bakımından hastaları kelime gücüyle tedavi etmek amacıyla söylenen eski merasim şarkılarından bedik türüne ilişkin bilgilere de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Özbek halk edebiyatı, ölen, bedik, merasim şarkıları.

Abstract

There was information given about the history of the recordings, collections, publishing, popularization of Uzbek folklore "Ulan" and researches on this genre perfected over the centuries by passing through mouth to mouth. It has been known that notable researchers such as H.Zarifov, M.Alaviya, Z. Husayinova, T. Goziboyev, B.Karimiy, M.Afzalov, H.Razzokov, M.Murodov, T.Mirzayev, and B.Sarimsokov have paid a special attention to the recording of genre "Ulan" from the thirties of the 20th century. It was given information about the genre of bedik, which is among the old ceremonial songs similar in form with ulan but song to treat patients with the power of the spoken word. These literary pieces recorded by the famous researcher M. Alaviya from Holjuman Umar living in Akhangaran district of Tashkent province, famous students such as Toychi Yusupov living in Pop district of Nemengan province, and from Koldaş Kurolov in Ohangaron were also presented in this article.

Key words: Uzbek folk literature, "ulan", "bedik", ceremonial songs.

* Arş. Gör., Ali Şir Nevai Dil ve Edebiyat Enstitüsü Folklor Bölümü, shahodat82@gmail.com

GİRİŞ

Özbek folklorunda önemli yere sahip olan ölen türü, yaşam tarzı genellikle göçebe hayvancılık ve yarı göçebelikten oluşan Özbek boyları arasında yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Bu türe ait folklor eserlerinin kayda alınması, arşivlenmesi ve yayımlanmasına ilişkin önemli girişimlerde bulunulmuştur. Ölenlerin toplanması, yayımlanması ve incelenmesine yönelik başlıca bilimsel çalışmalar şunlardır:

Derleme Çalışmaları

Halk edebiyatına ait eserlerin toplanması ve incelenmesi hususunda önemli çalışmalara imza atan H. Zarifov, M. Alaviya, Z. Husayinova, T. Goziboyev, B. Karimiy, M. Afzalov, H. Razzokov, M. Murodov, T. Mirzayev, B. Sarimsokov gibi ünlü araştırmacılar 20. yüzyılın otuzlu yıllarından itibaren ölen türü örneklerinin kayda alınmasına büyük önem vermişlerdir. Örneğin, meşhur araştırmacı M. Alaviya Taşkent vilayetinin Ahangeran ilçesinde yaşayan Holcuman Umar oğlu, Nemengan vilayetinin Pop ilçesinde yaşayan Töyçi Yusupov gibi mahir ölencilerden pek çok öleni kaydetmiştir. Angren şehri yakınlarındaki Yertaş köyünde yaşayan meşhur ölenci İmonazar dedenin repertuarındaki eserlerin kaydedilmesi işbu türün tarihi gelişim sürecinin araştırılması açısından önemli akademik değere sahiptir. Çünkü bu ölenci Ahangeran vadisinin tüm köylerinde "İman Ahun" adıyla tanınmış olup, onun icat ettiği ölenler halk tarafından 20. yüzyılın 60-70'li yıllarına kadar kullanılmıştır.¹

Öte yandan, Muzayyana Alaviya Ahangeran ilçesinin Karabağ köyünde ikamet eden 62 yaşındaki Buvolma Abdiyeva'dan da düğünlerde, Nevruz ve Yılbaşı merasimlerinde icra edilen ölenleri kaydetmiştir. Bir diğer önemli husus da M. Alaviya tarafından ölen türünün nezmi şekline kurulu bedik numunelerinin kaydedilmiş olmasıdır. 27 Nisan 1946 tarihinde ohangaronlu Koldaş Kurolov'dan kaydedilen badk metni şekil olarak koşuğa benzese de, anlamı açısından hastaların kelime sihri aracılığıyla tedavi edilmesi amacıyla yapılan eski merasim öleni sayılır. Ancak M. Alaviya tarafından kaydedilen mezkûr şarkı numunesi ölen türünün tedrici gelişimi ve Özbek folklorunda türlerarası ilişkilerin araştırılması için önemli kaynak olarak kullanılmaktadır.²

Halkbilimci T. Oçilov Cizzah vilayetinin Zamin ilçesindeki Karapçı köyünde yaşayan halk ozanı Yorlakab Beknazarov'dan eski ölen nümunelerini kaydetmeyi başarmıştır. T. Goziboyev, 1963 yılında Nemengan vilayeti Çust ilçesindeki Tergeçi köyünde yaşayan Abdurahim Toşpolatov'dan, 1965 yılında Yangikorgan ilçesindeki Feravan köyünde yaşayan 73 yaşındaki Mirzadavlat Nurmatov'dan, Eletan köyünde

1 O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv. №: 1657, 24-papka, 5-1 daftar.

2 O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv. №: 987. Yozib oluvchi: Muzayyana Alaviya.

yaşayan 77 yaşındaki Örinca Mirzaboyeva'dan, Geistan köyünde ikamet eden Polatvoy Ortikovlardan çok özel ölenleri derlemiş ve toplamıştır.

Bunun dışında, Fergana vadisi ölencilerinin ölenleri halkbilimci H. Razzokov tarafından; Taşkent, Semerkant, Nevai ve Kaşkaderya vilayetlerinde çok kullanılan ölenler ise Z. Husayinova tarafından derlenmiştir. Ölenler günümüzde de icra edilmekte olduğundan derleme çalışmaları son zamanlarda da sürdürülmektedir. Örneğin 1996-2000 yıllarında faaliyet gösteren "Ostonasi tillodan" folklor seyahatı üyesi M. Corayev'in Andican, Fergana, Nemengan vilayetleri, Ahangeran ovası ve Zamin ilçesindeki köylerden topladığı ve kaydettiği ölenler bu türün günümüzdeki folklor araştırmaları açısından önemini anlama olanağını sunmaktadır.³

Metin Neşriyatları

Bu türe ait metinler ilk defa ünlü halkbilimci Hadi Zarifov'un 1939 yılında yayımlanan *Özbek Folkloru* kitabında yer alır. Araştırmacı, kitabının "Düğün Şarkısı" olarak adlandırılan bölümünde Özbeklerin nikâh toyu merasiminde icra edilen "Toy muborak" (Düğün mübarek), "Yar-yar" gibi türler arasında 26 dörtlükten oluşan ölenlere de yer vermiştir.⁴ Ölenin merasim şarkıları sınıfına dâhil edilmesi boşuna değildir. Bu türün, tarihi olarak düğün ve merasim folkloru ile birlikte kullanıldığına dair ipuçları mevcuttur.

"Özbek halk icadı" adı verilen çok ciltli eserlerin bir parçası olarak yayımlanan "Gulyar" kitabının yayıncısı halkbilimci H. Razzokov uzun yıllar Fergana vadisinde topladığı halk şarkıları ile birlikte ölen örneklerinin 71 dörtlüğünü de yayımlamıştır.⁵ İşbu çok ciltli kitaplar serisindeki *Oq Olma Qizil Olma* (Beyaz Elma Kırmızı Elma) kitabını yayına hazırlayan halkbilimci M. Alaviya 1925-1970 yıllarında gerçekleştirdiği folklor seyahatlarında kaydedilen ölenlerin en iyi, edebi açıdan önemli örneklerini yayımlamıştır.⁶

M. Mirzayeva ve A. Musakulov tarafından hazırlanan düğün merasim şarkıları antolojisi *Ostonasi Tillodan* kitabının *Ölen Aytsang Beri Kel* (Ölen Söylersen Buraya Gel) adı verilen bölümünde ölenin her mısrasında "yar-yar" denilen ve genç erkek ve kızlar arasında yarışma şeklinde icra edilen geleneksel örneklerine yer verilmiştir.⁷

3 M. Jo'rayev, "O'lan" *Toshkent haqiqati*, 1992 yil, 18 fevral; M. Jo'rayev, O'. Tohirov, *Ostonasi tillodan*, Toshkent: Moziydan sado, 2003. – s. 60-62.

4 Hodi Zarif, *O'zbek folklori (Pedagogika institutlari uchun xrestomatiya)*, Toshkent, 1939, s. 294-297.

5 *Gulyor (Farg'ona xalq qo'shiqlari)*, To'plovchi: H. Razzoqov, Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1967, s. 171-179.

6 *Oq olma, qizil olma (O'zbek xalq qo'shiqlari)*, Yozib oluvchi va nashrga tayyorlovchi: M. Alaviya, Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972.

7 *Ostonasi tillodan (to'y qo'shiqlari)*, Tuzuvchilar: M. Mirzayeva, A. Musaqulov, Toshkent: Fan, 1992, s. 82-95.

Afganistan'daki Özbekler arasında yaygınlaşan “öleng” türü, nikâh toyu merasiminde icra edilen “yar-yar” türü ile aynı görevleri haiz olup, Fayzulla Aymak tarafından yayına hazırlanan *Halk Dürdaneleri* kitabında yer alan şarkıya “Öleng” adı verilmiştir. Onun kendine has özelliği her mısra da “öleng” kelimesinin tekrarlanmasıdır.⁸

Ünlü halkbilimciler T. Mirzayev ve O. Safarov'un “Özbek Halk Edebiyatından Seçmeler” adlı kitabında da ölenlerin en güzel örnekleri yayımlanmıştır.⁹

Ölen türüne ait materyellerin daha derli toplu halde O. Safarov tarafından yayına hazırlanan “Toy Muborak Yor-Yor” (Düğün Mübarek Yar-Yar) kitabından yer aldığını kaydetmek gerekir. Bu kitapta Özbekistan'ın muhtelif vilayetlerinde kaydedilen 956 mısra ölen yer almaktadır.¹⁰

Ayrıca, halkbilimciler tarafından kayda alınan ölenler *Kelinoy Qo'shiqlari* (gelin şarkıları)¹¹ *Asrlarga Tengdosh Qo'shiqlar* (asırlarla yaşıt şarkılar)¹² gibi kitaplara da dâhil edilmiştir. Günümüze kadar yayımlanan ve yaygınlaştırılan ölenler, Özbek folkloru manzum geleneklerinin eşsiz cazibesini içinde barındıran bu eski türe ait metinlerin tamamı sayılmasa da, halkımız manevi dünyasının zenginleştirilmesine hizmet eden, özellikle, genç nesillerin edebi, estetik görüşlerini olgunlaştıran milli değer dürdanelerinden biri olarak önem taşımaktadır. Ölenlerin mükemmel mecmuasını, onun popüler ve akademik çalışmalarını hazırlayarak yayımlamak halkbilimcilerin ileriye dönük olarak yerine getirmesi gereken görevlerdendir.

Analiz Çalışmaları

Bu türün adını aldığı “ölen/öleng” kelimesi Kazak, Karakalpak, Azeri, Kırgız, Özbek, Uygur ve diğer Türk halklarında çok yaygın kullanılmaktadır. Bu yüzden de ünlü araştırmacı Radloff *Opit slovaryu tyurkskih narechiy* (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi) adı verilen eserinin üçüncü cildinde, Altay dağlarında yaşayan halklar tarafından kullanılan *ölen/öleng* kelimesinin aslında yeşillik ile ilgili bir kavram olup, daha sonra bazı Türk boyları arasında ölen olarak kullanılmaya başlandığının altını

8 *Xalq durdonalari, Afg'oniston o'zbeklari folkloridan namunalari*, Nashrga tayyorlovchi: Fayzullo Aymoq, Toshkent: Adabiyot va san'at, 1986, s. 68-69.

9 T. Mirzayev, O. Safarov, *O'zbek xalq og'zaki ijodi xrestomatiyasi*, Toshkent: Aloqachi, 2008, s. 71-76.

10 *To'y muborak yor-yor*, To'plovchi va nashrga tayyorlovchi: O.Safarov, Toshkent: Ma'naviyat, 2000, s. 16-44.

11 *Kelinoy qo'shiqlari, Xalq qo'shiqlari va termalari*, To'plovchi va nashrga tayyorlovchi: O.Sobirov, Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983, s. 139-162.

12 *Asrlarga tengdosh qo'shiqlar*, Tuzuvchilar: J. Eshonqulov, I. Abdurahmonov, Toshkent: 1991, s. 73-79.

çizer.¹³ Dilbilimci L. Budagov ise karşılaştırmalı sözlüğünde “ölen” kelimesini “halk öleni, şarkı” olarak tanımlamıştır.¹⁴

Büyük şair Alishir Nevai, *Seddi İskenderi* adlı mesnevisinde İskender’in düğününü anlatırken, nikâh toyunda icra edilen şarkılar hakkında “Muğanniy tuzib çinga vaznida çang, Navo çeki hay-hay ölen, can ölen”¹⁵ diye yazar ve 15. yüzyıl Özbek merasim folklorunda “ölen” (ölen) kelimesinin nikah toyunda icra edilen geleneksel halk şarkılarından biri için kullanıldığını kaydeder.

Azeri araştırmacı M. Seyidov eski mitolojik görüşlerin incelenmesine ilişkin monografisinde Türk halkları folklorunda “düğün merasim şarkısı”na yönelik kullanılan “ölen” (ölen) kavramının ortaya çıkmasını daimi yeşillik, refah, büyüme tanrısı olarak tasavvur edilen tanrı Ölen hakkındaki inançla ilişkilendirmiştir.¹⁶

Özbek halkbilimciliğinde ölen türü hakkında ilk ciddi akademik görüşlerden biri H. Razzakov tarafından ortaya atılmıştır. Ona göre, “Ölenler Fergana vadisinde, özellikle köyler, dağlık bölgelerde hayvancılıkla uğraşan kesim arasında çok yayılmıştır. Ölenlere, şimdiye kadar kendisini Türk olarak adlandıran Karabaş, Bekzade, Barlas boyları arasında çok rastlamak mümkündür. Ölenler, “kelin tuşdi” (gelin geldi) merasiminde damat ve gelin tarafındaki genç erkek ve kızlar arasında tıpkı halk şarkıları gibi yarışma şeklinde, bazen de misafirliklerde, ziyafetlerde, gep-geşte (buluşma, sohbet)’lerde tecrübeli ölenlerce taraf tutma usulüyle icra edilir.”¹⁷

Özbek folklorunda ölen türü, kendine has özellikleri, tarihi gelişim süreci ve edebi yanlarını titizlikle araştıran M. Alaviya’nın 1974 yılında yayımlanan kitabında *O’lan* (Ölen) adı verilen özel bir bölüm bulunmaktadır.¹⁸ Araştırmacıya göre ölen, Taşkent vilayetinin dağlı alanlarında, özellikle Ahangeran ilçesine bağlı köylerde yaygın olup, nikâh toyu merasiminin “Kızlar meclisi”, “Kız gecesi”, “Kız evlendirme” merasimlerinde, ayrıca, çeşitli etkinliklerde, şölenlerde icra edilmektedir. Söz konusu araştırmada ölen türünün kendine özgü özellikleri tespit edilmiştir. Koşuğa ilk olarak erkeklerin başlaması, bazı yerlerde her mısradan sonra “yar-yar” redifi ile icra edilmesi, genelde çalgısız söylenen ölenler “yar-yar” ile icra edildiğinde onlara dombra veya defin eşlik etmesi, icra sırasında karşılıklı gruplara bölünülmesi, şiirin 11 heceli yapıya sahip olması gibi özellikleri beyan edilmiştir.

Özbek halk edebiyatına ilişkin 1980 yılında yayımlanan ders kitabının “Mevsim-merasim ve örf-adet şarkıları” adı verilen bölümünü kaleme alan O. Sabirov da ölenlerin

13 V.V. Radlov, *Opit slovary tyurkskix narechiy*, 3-nashr, 1889, C. 1247.

14 L. Z. Budagov, *Sravnitelnyy slovar turesko-tatarskix narechiy*, 1-jild, 1896, C. 155.

15 Alisher Navoiy, *Xamsa*, Toshkent, 1960, s. 178.

16 M. Seyidov, *Azərbaycan mifik tefekkurinin gaynaglari*, Baku, Jazichi, 1983, s. 52-71.

17 H. Razzoqov, “O’zbek xalq qo’shiqlari”, *Gulyor (Farg’ona xalq qo’shiqlari)*, To’plovchi: H.Razzoqov, Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1967, s. 244.

18 M. Alaviya, *O’zbek xalq marosim qo’shiqlari*, Toshkent: Fan, 1974, s. 161-184.

şiiresel yapısı ve özelliklerine ilişkin önemli görüşlerini dile getirmiştir. Nikâh toyları, bayram ve seyranlarda özellikle çalgısız icra edilen ölenlerde çoğunlukla aşk konusunun öncülük ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca, Kurama dağları civarındaki köylerde icra edilen ölenlerin birinci mısrasının iki kelimededen oluştuğu da “*Karga deyman / Karga uya soladi carga deyman*” (Karga derim / Karga yuva kurar kayalığa derim) tespit edilen önemli özelliklerden biridir.¹⁹

Ölen türünün kendine özgü icra özellikleri, vezin şekli, kafiye düzeni, çeşitliliği ve edebi özellikleri hakkında önemli görüşlerini ifade eden B. Sarimsakov’a göre ise *o’lan* (ölen) kelimesinin etimolojik dayanağı “ulamak” (bağlamak) manasındaki “ula-” (bağla-) fiili ile ilgili olup, “bağlamak”, “eklemek” anlamına gelmektedir. Fergana vadisi vilayetlerinde bazen ölen mısralarına “yar-yar” redifinin eklenmesini hesaba katan araştırmacı, ölen, leper (bir şarkı türü) ve yar-yar türlerinin tarihi köklerinin ortak zemine dayandığı tezini ileri sürmüştür.²⁰

Özbek halk leperlerinin (şarkılarının) folklor türü olarak özelliklerini araştıran N. Kasimov’a göre de, “ölen, leper ve yar-yarlar Özbek nikâh toyu merasiminin ayrı ayrı türleri sayılır.”²¹ Merasim şarkılarının musiki tabiatını araştıran sanatbilimci R. Abdullayev öleni aile ve yaşam merasim folkloru türleri ile aynı sınıfa dâhil etmiştir.²²

Ölen türünün daha az yaygın olduğuna inanılan Kaşkaderya ovası düğün folkloru geleneklerini araştıran S. Davlatov ise, bu bölgelerde gelinin damadın evine getirildikten sonra gelin ve damat tarafındaki genç erkek ve kızların taraflara ayrılarak ölen icra etme adedi bulunduğunu tespit etmiştir. Ona göre “it irillatar” (köpek kızdırma) merasimi yerine getirildikten sonra da ölen icra edilir ve her mısrasına “yar-yar” eklenerek tekrar edilir.²³

Bunun dışında, edebiyetçi âlim A. Madaminov, 19. yüzyılın ilk yarısında Kokan edebiyatının yetiştirdiği şair Üzlet’in Kokan Edebiyat Müzesi’nde muhafaza edilmekte olan divanında yer alan yar-yar türüne ait 20 bentlik metin incelemesine ilişkin makale yazmıştır.²⁴ Ayrıca R. Tacibayev, Kurbancan Dadha hakkındaki halkbilimi metinlerinin

19 *O’zbek xalq og’zaki poetik ijodi*, Toshkent: O’qituvchi, 1980, s. 91-93.

20 B. Sarimsoqov, “Marosim folklori”, *O’zbek folklori ocherklari*, 1 tom, Toshkent: Fan, 1988, s. 194-197.

21 N. Qosimov, *O’zbek xalq laparlari (genezesi va poetic tabiati)*: Filologiya Fanlari nomz. diss., Toshkent, 1998, s. 15-16.

22 R. Abdullayev, *Obryad i muzika v kontekste kulturi Uzbekistana i Sentralnoy Azii*, Toshkent, 2006, s. 51.

23 S. Davlatov, *Qashqadaryo vohasi to’y marosimlari folklori*: Filolog. Fanlari nomz. diss., Toshkent, 1996, s. 125-130.

24 A. Madaminov, “Uzlat o’lani haqida”, *O’zbek tili va adabiyoti*, 1967, 1-son, s. 59-62.

incelenmesine ait makalesinde rivayetler ve Kırgız ozanlarının ölenleri hakkında görüşlerini dile getirmiştir.²⁵

Genç araştırmacı N. Şomamatov'un ölen türüyle ilgili makalelerinde, ölenin kendine has tür özellikleri, edebi ve estetik belirtileri, hayat ve yaşam görevi, icra tarzı etraflıca irdelenmiştir.²⁶ Ölenler genellikle nikâh toyu ile ilgili olarak icra edilmişse de, zaman içinde mezkûr merasimden ayrılmıştır. Dolayısıyla bu türe ait metinlerin icra şeklini araştırmaya büyük önem veren N. Şomamatov, ölenlerin Özbek merasim edebiyatı türleri arasındaki rolünü belirtmekle birlikte, ölen yorumunda artistik icranın da önemli yer tuttuğunu tespit etmiştir.²⁷

Özbek halkının yaşam tarzı, örf-adetler ve kültürel hayatını içinde barındıran ölen türü asırlar devamında geliştirilerek icra edilegelmiştir. Özbek halkı arasında ölencilik geleneği eskiden gelişme katetmiş olup, her bölgenin kendine has tarihi folklorik süreçleri, etnografik değerleri, örf-adetleri ve icra usüllerine göre birkaç tane ölencilik geleneği ortaya çıkmıştır. Bu gelenekler arasında Fergana vadisi ölenciliği, Taşkent vileyeti, yani Ahangeran ölenciliği ve Âmin ölenciliğinin bir adım ileride olduğu malumdur.

Ölen türünün kendine has özellikleri, geleneğe göre, genç erkekler ve kızlar tarafından taraflara ayrılarak yarışma esasında icra edilmesiyle ön plana çıkmaktadır. Ölencilik geleneğinde varolan kesin kurala göre, halk edebiyatının diğer benzer -leper, aytishuv (atışma) gibi- türlerinden farklı olarak ölenler 11'li hece veznindedir. Ülkemizin bazı bölgelerinde ölen metninde her mısrasına "yar-yar" redifi eklenmesiyle mısranın 13 heceden oluşması da gözlenmiştir. Ayrıca bazı durumlarda def veya dombra gibi çalgılar eşliğinde de icra edilmesi onun daha renkli olmasını sağlamaktadır. Bulungurlu Fazil Yoldaşoğlu, Zaminli Yorlakab Beknazaroğlu, Piskentli Berdi bahşidan kaydedilen ölenler dombra eşliğinde icra edilmiştir.

Ölen türüne ait şarkılar halkımız arasında o kadar çok yaygınlaşmış ki, neticede bahşılar meşhur destanlarını icra ederken ölen icrası usüllerinden yararlanmışlardır. "Alpamış" destanını icra eden her bahşı "Kultay" kılığında düğüne gelen Alpamış'ın Berçin ile ölen söylediği sahneyi ayrı bir zevkle icra edegelmiştir.

Ölen icrası ile ilgili bulgular bahşılarımızın diğer destanlarında da görülmektedir. Örneğin, Ergaş Cumanbulbuloğlu'nun icra ettiği "Dalli" destanında, ölenlerin düğün merasiminde icra edilmesi hakkında bilgi verilmiş olup, bu durum, türün tarihen merasim folkloru terkinde olduğunu gösterir:

25 R. Tojoboyev, "Qurbonjon dodxoh haqida rivoyatlar xususiyatlari", *O'zbek tili va adabiyoti*, 2000, 5-son, s. 44-47.

26 N. Shomamatov, "O'lan janrining o'ziga xos xususiyatlari", *O'zbek tili va adabiyoti*, 2004. 3-son, s. 47-50.

27 N. Shomamatov, "O'lan janri haqida ba'zi mulohazalar", *Folklorshunoslik*, 1-kitob, Navoiy, 2003, s. 75-82.

*“Kunduzlar katta oyun, akşamlar bazm,
 Şunday tala-töp kib töyin tarkatdi,
 Darbazlar baland kib kurdu darini,
 Tamaşağa ciydi elding barım,
 Hammasini kayıl kıldı öziga,
 Kırk kungaça körsatdi hunarini,
 Akşam kızlar ölen aytib, aytışar,
 Kunduz çovib, cigitlar köpkarini.”²⁸
 Gündüzler büyük oyun, akşamlar bezim,
 Böyle izdiham edip düğününü dağıttı,
 İp cambazları yüksek kurdu ipini,
 Gösteriye topladı halkın tümünü,
 Hepsini hayran bıraktı kendine,
 Kırk güne kadar gösterdi hünerini,
 Akşam kızlar ölen söyler, atışır,
 Gündüz oynayıp yiğitler oğlağını.*

Ölen söylemenin nikâh toyu merasiminin önemli parçalarından biri olduğu “Dalli” destanındaki “İyi vakitte düğüne başlayıp, oğlağı bırakıp, oyuncu, sazcu halkı hoşnut edip, halkı toplatıp, halka yarış yaptırdı. İşte içeride kız çocuklar ölen söyledi, hengâme büyük oldu”²⁹ kısmından da anlaşılmaktadır.

Fikrimizce, yukarıdaki parçada ölen kelimesi iki anlamda yani kızlar ve kadınlar tarafından nikâh toyunda icra edilen yar-yar ve geleneksel aytishuv (atışma) tarzındaki şarkı çeşidi ölen olarak kullanılmıştır. Ülkemizin pek çok bölgelerinde yar-yar icrasının “hay-hay öleng, can öleng” mısrası ile başlaması ve işbu merasim şarkısının Nevai, Buhara vilayetlerinde “öleng aytış” (ölen söylemek) olarak geçmesi, ayrıca bu türe ait metinlerde “o’lanchi qız” (ölenci kız) ibaresinin çok kullanılması da ölen kelimesinin iki anlamda kullanıldığını bildirmektedir.

Eski şarkıcılık geleneklerimizin kendine has özelliklerini yansıtan ölenler çok eski zamanlardan beri icra edilmektedir. Bu tür hakkında Alişir Nevai, Babür gibi büyük şairlerimiz de ilginç bilgileri paylaşmışlardır. Örneğin Zahiriddin Muhammed Babür *Risale-i Aruz* adını verdiği kitabında ölen türü hakkında şöyle yazar: “Türkler arasında

28 O’zR FA Til va adabiyot institute folklore arxivi, Inv №: 1, s. 14.

29 O’zR FA Til va adabiyot institute folklore arxivi, Inv №: 1, s. 174.

bir şarkı var ki, “ölen” derler, bazı düşünlerde söylerler, bu vezin ona uygundur. Önce şarkıya taksim ederler, her mısradan sonra “yar-yar” ifadesine yer verirler. Sultan Hüseyin Mirza döneminde ortaya çıkan “türki”nin ayalgu dönemine bu “ölen” tertip edildi, epeyce çekici ve güzel oldu:

*Bunca cefa canıma çağlamadım,
Düşmen imiş dostlar anlamadım,
Ne yiriy a'zammidur talatınız,
Hullana havromidur hil'atınız?
Boğ neça hob esa köyiçe yoktur,
Servini mevzun dese boyiçe yoktur”³⁰*

Halk bilimimizde mezkûr türün etimolojisi hakkında birkaç tahmin bulunmaktadır. M. Alaviya, B. Sarımsakov, N. Şomamatov gibi araştırmacılarımıza göre “ölen” kelimesi “ulamak” (bağlamak) manasındaki “ula-” (“bağla-”) fiili ile ilgili olup, “bağlamak”, “eklemek” anlamına gelmektedir. Azeri araştırmacı M. Seyidov eski mitolojik görüşlerin incelenmesine ilişkin monografisinde Türk boyları folklorunda “toy merasim şarkısı”na yönelik kullanılan “ölen” kavramının ortaya çıkmasını daimi yeşillik, refah, büyüme tanrısı olarak tasavvur edilen tanrı Öleng hakkındaki inançla ilişkilendirmiştir. Ona göre, eski Türk halkları mitolojisinde yeşillik, tabiatın ilkbahardaki uyanması ve otların tanrısı olarak ifade edilen “Öleng” tanrısı şerefine söylenen övgü dolu şarkılar çerçevesinde daha sonra “ölen” kelimesi ortaya çıkmıştır.³¹ Dilbilimci alim L. Z. Budagov’a göre, “öleng” Kırgızcada halk türküsü, şarkı anlamında kullanılmıştır.³² Radloff, Kırgızlar dâhil bazı Türk boylarının edebiyat numunelerinin, halk türkülerinin toplanması esnasında “öleng” adı verilen türün bulunduğu dikkat çekmiştir. Kazaklar geleneksel halk türkülerini icra edenlere “ölençi-ölenşi” derler.³³ Bize göre, eski Türkçede, “alkış” kelimesi terkinde de yer alan, türkü, şarkı anlamına gelen “al/ul” kökü bulunmaktadır. Ölen, bu kökten türemiştir. Ancak işbu tahminin ne kadar doğru olduğu gelecekteki araştırmalar sonrasında netleşecektir.

Ecdadımız tarafından yaratılan epeyce zengin folklor gelenekleri kapsamında kelime gücünün cazibesini eşsiz bir şekilde ifade eden ölenler yaşam tarzı genellikle göçebe hayvancılıkla uğraşan ve yarı göçebe yaşayan Özbek boyları arasında çok yaygın olmuştur. Üstün yetenek sahibi olan halkımızın edebi dehasının eşsiz mucizelerinden biri sayılan ölenler “gelin geldi”, “kız evlendirme” merasimlerinde gelin ve damat tarafındaki genç erkek ve kızlar arasında tıpkı şarkılar gibi yarışma şeklinde icra

30 Zahiriddin Muhammad Bobur, *Muxtasar*, Nashrga tayyorlovchi: S, Hasanov, Toshkent: Fan, 1971, s. 172.

31 M. Seyidov, *Azarbayjan mifik tefekkurinin gaynaglari*, Baku, Jazichi, 1983, s. 52-71.

32 L. Z. Budagov, *Sravnitelnyy slovar turesko-tatarskix narechij*, 1-jild, 1896, C. 155.

33 Y. Ismailov, *Aken*, Almata, 1957, C. 76.

edilmiştir. Bununla birlikte, ölen türüne ait cazibeli halk şarkıları “Yılbaşı şöleni”, “Kızıl gül şöleni”, “Lale şöleni”, “Nevruz gülü şöleni”, “Güli surh şöleni” gibi geleneksel halk şölenlerinde, çeşitli toplantı ve buluşmalarda da tecrübeli ölenciler tarafından icra edilmiştir.

Eşsiz icadi yetenek sahibi olan ecdadımızın edebi tefekkürünün nadir örnekleri olarak asırlardan beri insanların şuuruna iyilik tohumlarını eken ölen icracılığı Fergana vadisi, Taşkent, Cizzah, Semerkant, Kaşkaderya, Nevai vilayetlerinde oldukça yaygındır.

Ölen türü Taşkent vilayetinin dağlık bölgelerinde, özellikle Ahangeran ilçesinin köylerinde büyük özenle icra edilmekte olup, nikâh toyu merasiminin “kızlar meclisi”, “kız gecesi”, “kız evlendirme”, “leper gecesi”, ayrıca Yılbaşı, Nevruz ve lale şöleninde toplanan insanlar, öleni kıvamında icra eden ölenciler yani ahunların söylediği şarkıların cazibesinden zevk alagelmişlerdir. Yılbaşı şöleninde tepelere, kırlara çıkan kızlar, yiğitler bir yere toplanarak ölen söyleyecek olurlarsa, geleneğe göre bunu ilk olarak genç erkekler başlatırlar. Ahangeran ilçesinin Ablık köyünde delikanlılar öleni şöyle başlatırlar:

*“Bismillosin,
Bismillosin ölanni kim tinglasin,
Bismillosin ölanni bizlar aytsak,
Kaptar bo'ylik ana shu qız tinglasin.”*

*Besmelesin,
Besmelesin öleni kim dinlesin,
Besmelesin öleni biz söylesek,
Güvercin boylu işte şu kız dinlesin.
Yertoş köyünde delikanlılardan birinin:
“Hay-hay qızlar, hay qızlar, oyim qızlar,
Shabadaga daryoning suvi muzlar,
Ko'rganimga ko'p oy, yillar bo'libdi.
O'lan bilan so;rashaylik, hormangizlar?”*

*“Hey-hey kızlar, hey kızlar, güzel kızlar,
Rüzgârdan deryanın suyu buz tutar,
Görmeyeli aylar, yillar olmuş,
Ölen ile görüşelim, nasılsınız?”*

şeklindeki ayağına kızlar şu cevabı vererek ölen söylemeye başlarlar:

*"Jarqo'ton bizning ovul qo'ytoshida,
Qizlarning surmasi bordur qoshida,
O'landi uch kun aytsam dam tormayin,
O'tirasiz qimirlamay yonboshimda."*

*Cerkotan bizim avul Koytaşında,
Kızlarınım sürmesi var kaşında,
Öleni üç gün söylersem durmadan,
Oturursunuz kıpırdamadan yanımda.*

Gelenek içinde, ölene başlamak için söylenen bu dörtlüklere "başlama ölenleri" denmektedir. Eğer kızlardan biri erken davranarak yiğitlerden önce ölene başlarsa, yiğitler ona iğneleyici bir şekilde şu cevabı verirler:

*"Havo bulut bo'lganda qor tashlaydi,
Supohilar otini yalposhlaydi,
Oxirzamon bo'lgani mundan ma'lum,
Yigit turibo'lanni qiz boshlaydi."*

*Hava bulutluysa kar yağar,
Sipahiler atını okşarlar,
Ahir zaman oldığı şundan belli,
Erkek varken ölene kız başlar.*

Çoğunlukla ölenler önce çağırma, tanışma, hal hatır sorma gibi geleneksel başlangıçlar ile başlar:

*"O'lanlarning avval boshi ta'mal toshi,
To'y oldidan totganim so'qim oshi,
Hadding bo'lsa, qani kelib o'lan boshlab,
Bu elatning manman degan keksa yoshi!"*

*"Ölenlerin evvel başı – taraf taşı,
Düğün öncesinde tattığım sokum aşı,
Haddin varsa haydi gel ölene başla,
Bu kavmin benim diyen genci yaşlısı!"*

Gelenek haline gelen kısımlar icra edildikten sonra asıl kısım başlar. Bu aşamada ölenciler taraftarların gönlüne göre icraya başlarlar. İcra kapsamlı ve çeşitli konularda olabilir. İcranın bir diğer kendine özgü özelliği irticalen söylemeye de açık olmasıdır. İcracı o zamanki olaylardan yola çıkarak icraya devam edebilir:

*“Bo’kalayman
Sandiq ortib sariq otni yetaklayman,
Senga og’ir bo’lsa ham menga yengil,
Qo’lingdagi bolangni ber, ko’taray men.”
Hastalanırım
Sandık vurup sarı atı götürürüm,
Sana ağır olsa da bana hafif,
Elindeki çocuğu ver, ben taşıyayım.*

Manzumede anlatılan olaydan anlaşılıyor ki, ölen dinleyen kadının kucağındaki çocuk onun kollarını yormuş, bunu gören icracı “Kolun yorulduysa çocuğunu bana ver, ben taşıyım” ifadesini ölen aracılığıyla söylemektedir.

Ölenciler arasında mevcut olan geleneğe göre, icra sırasında bir defa söylenen dörtlüğü tekrarlamak, başkasını inciten, hakaret içeren kelime ve ifadeleri kullanmak, ölenin geleneksel bedii şeklinin dışına çıkarak icra etmek uygun görülmez. Delikanlı veya kızlardan biri kendisine söylenen manzumeye cevap veremezse yenilmiş sayılır. Eğer kız tarafı cevaben ölen söylerken zorlanırsa yiğitler:

*“Qator-qator havodan g’oz o’tadi,
Sen bir o’lan aytguncha yoz o’tadi,
Qumursqaday belingdan qimchib olsam,
Aka «voy-voy belim» deb noz etadi.”
Sıra sıra havadan kaz geçer,
Sen ölen söyleyene dek yaz geçer,
Karınca gibi belini çimdiklersem,
Abi “vay vay belim” diye naz eder.
diye karşılık verirler.*

Ölenler çoğu bölgelerde *başlama ölenleri*yle başlayıp, vedalaşma ölenleri ile sona erer. Örneğin, 1950 yılında M. Afzalov tarafından Nemengan vilayetinin Çartak ilçesinde

ikamet eden 1922 doğumlu Rahmonali Haydarov'dan kaydedilen aşağıdaki metin bu bölgede ölen icrasının geleneksel *başlama ölenleri* ile başladığını gösterir:

*“Bismillodan boshlasam shayton qochar,
Elga davlat kelganda mehnat qochar,
Qo'sh ho'kizni qo'lingga olib yursang,
Xo'jan Xizr avliyo yoling ochar.*

*Qizib-qizib qo'yaman qizni ko'rsam,
Qizni olaman deyman molni yig'sam,
Yiqqan-targan molimni qirga haydab,
Uyalam ovulingda yayov yursam.”³⁴*

*Besmeleden başlarsam şeytan kaçır,
Halka servet gelirse emek kaçır,
Çift boğayı hiç elinden bırakmazsan,
Hızır evliya hoca yolun açır.*

*Kızarı kalırım kızı görsem,
Kızı alacağım derim malı yığsam,
Topladığım malı kırlara sürüp,
Evinde, avulunda yayan yürüsem.*

Taşkent vilayetinin Ahangeran ilçesinde yaşayan ölencilerin kendine özgü usullerine göre, ölen türünün bentlerindeki mısra sayısı genelde dört olup, birinci mısranın bir veya iki kelimeden oluştuğu görülür:

*“Jiydalilar,
Eson bo'lsak quvonar uydagilar,
Eson bo'lsak quvonsa uydagilar,
Qo'ng'iroq munchoq, qo'sh uzuk, tuymalilar.
Ming o'rikni,
Ming o'rikni taglari ko'karibdi,*

34 O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institute Folklor arxivi, Inv. №: 1101.

*O'ynaganni, kulganni kim ko'ribdi,
Qo'l ushlab yurganimni kim ko'ribdi."*

*Ciğdeliler,
Esen olsak sevinir evdekiler,
Esen olsak sevinirse evdekiler,
Zil boncuklu, çift yüzük, düğmeliler.*

*Bin eriğın,
Bin eriğın altı yeşermiş,
Oynayanı, güleni kim görmüş,
Elele gezdiğimi kim görmüş.*

Ancak bizim gözlemimize göre, ilk mısranın bir veya iki kelimededen oluşması Nemengan vilayetinin Pap ilçesinde yaşayan ölencilerin repertuarındaki metinlerde de görülmektedir:

*"Arashalab,
Cho'pon o'tin yoqarmi taroshalab,
Quruq-bekor turgandan ne chiqadi,
O'lan aytib turaylik tomoshalab.*

*Ovdan chiqar,
Arqiragan kata suv tovdan chiqar,
Bizlar bilan bir kecha o'lan aytsang,
Bahalagan qo'ydayin sadong chiqar."*

*Araşalab,
Çoban odun yakar mı tıraşlayıp,
Kuru boş durmaktan ne faydadır,
Ölen söyleye duralım temaşalayıp.*

*Avdan çıkar,
Şarıldayan büyük su dağdan çıkar,
Bizimle bir gece ölen söylersen,*

Melemiş koyun gibi sedan çıkar.

Bunun gibi benzerlikler, Nemengan viloyatining Pap ilçesi ölcülerinin, Taşkent viloyati Ahangeran ilçesinin özellikle dağlık bölgelerinde yaşayan ölcüler ile etkileşim içinde olmaları, düğün ve şölenlerde yarışmaları ve böylece birbirlerinin repertuarlarından haberdar olmaları ile izah edilebilir.

Nemengan viloyati ölcülüğünün kendine haslığını gösteren yerel özelliklerden biri de geleneksel metinlerin belirli nakarat-tekrar mısralarla birlikte söylenmesidir. 1959 yılında halkbilimci M. Murodov tarafından Pap ilçesindeki Gurumsaray köyünde yaşayan 1913 doğumlu Maşarip Kuramaşov'dan kaydedilen aşağıdaki ölede nakaratın mevcudiyeti görülmektedir:

*“Archa to’vni aylangan otman tuya,
Ming yilqini boshlagan qashqa biya,
Qashqa biya boshlaydi toy bo’ldim deb,
Bizni yanga yig’laydi yot bo’ldim deb,
Voy-yoy bululuk,
Suvday sululuk,
Qizday bululuk,
Bug’doy tolima,
Bululuk-bululuk.*

*O’taman Sirdaryodan isiriq solib,
Minaman ko’k do’nanni qo’ruq solib,
Toshloq yo’lga sholi ekdim qarish keldi,
Qarish kelgan sholidan xarish keldi,
Voy-yoy bululuk,
Suvday sululuk,
Qizday bululuk,
Bug’doy tolima,
Bululuk-bululuk.”³⁵*

35 O’zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institute Folklor arxivi, Inv. №: 1511/20.

Çamlık dağı gezen atla deve,
Bin yılıyı güden sakar kısrak,
Sakar kısrak kişner tay oldum diye,
Bizim yenge ağlar el oldum diye,
Vay-yay bululuk,
Su gibi sululuk,
Kız gibi bululuk,
Buğday dalıma,
Buluk-bululuk.

Geçerim Sırderya'dan sedef otuyla,
Binerim mavi atı yemin verip,
Taşlı yere çeltik ekim, karış geldi,
Karış gelen çeltikten harış geldi,
Vay-yay bululuk,
Su gibi sululuk,
Kız gibi bululuk,
Buğday dalıma,
Buluk-bululuk.

Ölenlerin nazım birimi, diğer nikâh toyu merasim şarkılarına nazaran daha yüksek bir oranda dörtlüktür. Doğaçlamaya açık olması, icracının fikrini kesin ve net ifade edebilmesi, bununla birlikte dinleyeni içerik ve ahenk açısından kendisine çekebilmesi ile diğer merasim şarkılarından ayrılırlar. Ölenlerin kendine has icra usulü vardır. İcrada kesin kuralların mevcut olması, türün çok köklü bir tarihe sahip olduğunu gösterir.

Ölenlerin icra şekli ve icra kitlesi sınırlandırılmamış olsa da, onun değişmez ve geleneksel icra yeri nikâh toyundaki "Kızlar meclisi" veya "Kız aşı" adı verilen merasimlerdir. Gözlemlerimize göre ölen icra şeklini iki gruba ayırmak mümkündür:

1. Küçük çevrelerde, yani gep-geşte (buluşma-sohbet) ve küçük gruplar arasında eğlenmek için yapılan icra şekli;

2. Geleneksel icra diyebileceğimiz, daha çok düğünlerde ve diğer bazı kalabalık toplantılarda delikanlılar ve kızlar arasında karşılıklı olarak yapılan icra şekli.

Ölenlerde icra ve yaratıcılık aynı zamanda ortaya çıkar. İcra özel hazırlık sonucu meydana gelmişse, ona ek olarak derin bilgi ve birikim aracılığıyla icra esnasında doğaçlama da yapılır. Bu da ölencinin üstün bir hazırcevaplık kabiliyetine sahip olmasını gerektirir. İcra sırasında geleneksel ölen mısraları tekrar edilir, bununla birlikte yeni ölenler icat edilir. Mesela:

*“O’lanimni o’rga haydadim, qirga haydadim,
Qirilsin deb yarmini cho’lga haydadim.
Bir o’lanim bor edi pishib qolgan,
Teng-tushimni ko’nglichun endi o’yladim.”³⁶*

Ölenimi yokuşa sürdüm, kıra sürdüm,
Kırılısın diye yarısını çöle sürdüm,
Bir ölenim var idi hazır olan,
Yaşıtlarımın hatırı için şimdi düşündüm.

Ölenlerin icrası leperlerin icrasına benzemekle birlikte farklı yönleri de mevcuttur. Leperler, soru cevap şeklinde bir icra kompozisyonuna sahiptir. Genellikle altı bentten oluşurlar. Anlam, altı bentten oluşan şiirin tamamına dağılmıştır. Onun için leperin icrasında bütün bentlerin söylenmesi zaruridir. Sadece bir kısmı söylendiği takdirde eserin anlam bütünlüğü bozulacaktır. Ölenlerde ise her bir nazım biriminin kendi içinde anlam bütünlüğü vardır. O yüzden icrada bir seferde birden fazla nazım biriminin söylenmesi şart değildir.

SONUÇ

Tarihi gelişimin anaerkil döneminden ataerkil dönemine geçiş esnasında ortaya çıkan ezogami nikâh türü beraberinde nikâh toyu merasimine bazı farklılıkları yansıtmıştır. Bir kabile mensubunun başka bir kabile mensubuyla evlenebilmesi için, gelinin mensup olduğu kabile reisi veya kızın babası ya da bizzat kızın şartlarını yerine getirmiş olması gerekiyordu. Bu motifler, Özbek halk masalları ve destanlarının ana motiflerindedir. Ölenlerin kızın evinde karşılıklı söyleme şeklinde icra edilmesi de iptidai evlenme şartlarıyla ilişkili olsa gerek. Çünkü karşılıklı söylemede galip gelmek de sınavın bir çeşidi sayılmıştır. Ölenlerin iki cinsiyet arasında karşılıklı söylenmesi, ölen dörtlüklerinin sıralanması, muhteviyatı ve edebî özelliklerini belirleyen en önemli

³⁶ *Kelinoy qo’shiqlari (O’zbek xalq qo’shiqlari va termalari)*, To’plab, nashrga tayyorlovchi: O. Sobirov, Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1981, s. 139.

amillerden biridir. Ayrıca bu karşılıklı icra yöntemi, ölenleri irticalen söylemeye teşvik etmekte ve eserin duygu yüklü tesir gücünü artırmaktadır. Kendini ortamın havasına kaptıran icracıya ilham kapıları açılabilir. İcrada ifade edebilme kabiliyeti, hem meramın dinleyiciler açısından daha iyi anlaşılmasını hem de ölenin etki tonunu artırır. Ölenlerin icrasında kadın ve erkeklerin karşılıklı, yüz yüze durması ve sözlü atışma yapmaları, bize bu türün, İslamiyet'in tesirinin henüz çok güçlü olmadığı göçebe Türk boyları ve bu cümleden aynı yaşam tarzını devam ettiren Özbek urukları arasında şekillendiğini de göstermektedir.

KAYNAKLAR

- ABDULLAYEV, R., *Obryad i muzika v kontekste kulturi Uzbekistana i Sentralnoy Azii*, Toshkent, 2006.
- ALAVIYA, M., *O'zbek xalq marosim qo'shiqlari*, Toshkent: Fan, 1974.
- ALISHER NAVOIY, *Xamsa*, Toshkent, 1960.
- ASRLARGA TENGDOSH QO'SHIQLAR, Tuzuvchilar: J. Eshonqulov, I. Abdurahmonov, Toshkent: 1991.
- BUDAGOV, L. Z., *Sravnitelniy slovar turesko-tatarskix narechiy*, 1-jild, 1896.
- DAVLATOV, S., *Qashqadaryo vohasi to'y marosimlari folklori*: Filolog. Fanlari nomz. diss., Toshkent, 1996.
- GULYOR (*Farg'ona xalq qo'shiqlari*), To'plovchi: H. Razzoqov, Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1967.
- ISMAILOV, Y., *Aken*, Almata, 1957.
- JO'RAYEV, M., "O'lan" *Toshkent haqiqati*, 1992 yil, 18 fevral.
- JO'RAYEV, M.; Tohirov, O', *Ostonasi tillodan*, Toshkent: Moziydan sado, 2003.
- KELINOY QO'SHIQLARI, *Xalq qo'shiqlari va termalari*, To'plovchi va nashrga tayyorlovchi: O. Sobirov, Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983.
- MADAMINOV, A., "Uzlat o'lan haqida", *O'zbek tili va adabiyoti*, 1967, 1- son, s. 59-62.
- MIRZAYEV, T., Safarov, O., *O'zbek xalq og'zaki ijodi xrestomatiyasi*, Toshkent: Aloqachi, 2008.
- O'zr FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv. №: 1657, 24-papka, 5-1 daftar.
- O'zr Fa Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivi. Inv. №: 987. Yozib oluvchi: Muzayyana Alaviya.

- O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi*, Toshkent: O'qituvchi, 1980.
- O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institute Folklor arxivi, Inv. №: 1101.
- O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institute Folklor arxivi, Inv. №: 1511/20.
- O'zR FA Til va adabiyot institute folklore arxivi, Inv №: 1, s. 14.
- O'zR FA Til va adabiyot institute folklore arxivi, Inv №: 1, s. 174.
- Oq olma, qizil olma (O'zbek xalq qo'shiqlari)*, Yozib oluvchi va nashrga tayyorlovchi: M. Alaviya, Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972.
- Ostonasi tillodan (to'y qo'shiqlari)*, Tuzuvchilar: M. Mirzayeva, A. Musaqlulov, Toshkent: Fan, 1992.
- QOSIMOV, N., *O'zbek xalq laparlari (genezesi va poetic tabiati)*: Filologiya Fanlari nomz. diss., Toshkent, 1998.
- RADLOV, V.V., *Opit slovary tyurkskix narechij*, 3-nashr, 1889.
- RAZZAQOV, H., "O'zbek xalq qo'shiqlari", *Gulyor (Farg'ona xalq qo'shiqlari)*, To'plovchi: H.Razzaqov, Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1967.
- SARIMSOQOV, B., "Marosim folklori", *O'zbek folklori ocherklari*, 1 tom, Toshkent: Fan, 1988.
- SEYIDOV, M., *Azarbayjan mifik tefekkurinin gaynaglari*, Baku, Jazichi, 1983.
- SHOMAMATOV, N., "O'lan janri haqida ba'zi mulohazalar", *Folklorshunoslik*, 1-kitob, Navoiy, 2003, s. 75-82.
- SHOMAMATOV, N., "O'lan janrining o'ziga xos xususiyatlari", *O'zbek tili va adabiyoti*, 2004, 3-son, s. 47-50.
- To'y muborak yor-yor*, To'plovchi va nashrga tayyorlovchi: O. Safarov, Toshkent: Ma'naviyat, 2000.
- Tojoboyev, R., "Qurbonjon dodxoh haqida rivoyatlar xususiyatlari", *O'zbek tili va adabiyoti*, 2000, 5-son, s. 44-47.
- Xalq durdonalari, Afg'oniston o'zbeklari folkloridan namunalar*, Nashrga tayyorlovchi: Fayzullo Aymoq, Toshkent: Adabiyot va san'at, 1986.
- Zahiriddin Muhammad Bobur, *Muxtasar*, Nashrga tayyorlovchi: S. Hasanov, Toshkent: Fan, 1971.
- ZARIF, Hodi, *O'zbek folklori (Pedagogika institutlari uchun xrest*